

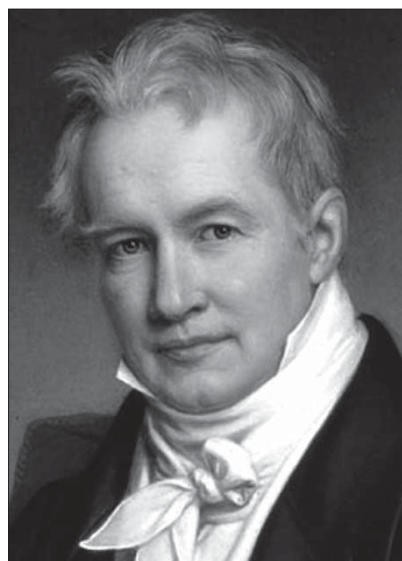
250 éve született Alexander von Humboldt

Maga egy egész akadémia!

Alexander von Humboldt magyar kapcsolatairól,
születésének 250. évfordulóján

Báró Alexander von Humboldt (1769–1859) visszatérése öt évig tartó amerikai útjáról 1804-ben jelentős tudományos és társadalmi eseménnyé vált. Párizsban, Európa tudományos fővárosában, az akadémián, az Institut de France fizikai és matematikai osztályán tudóstársainak bemutatta az expedícióról hozott gazdag gyűjteményeit, mérési adatait, az új térképeket. A francia akadémikusok az új ismereteket rendkívül átfogóaknak és pontosaknak találták. Humboldt érdeklődési körének sokoldalúsága, az úton szerzett ismeretek bősége, mélysége annyira elragadtatta gróf Berthollet-t, a híres orvost és vegyészt, Napóleon egyik kegyencét, aki éppen nem volt a német geográfus, természettudós, utazó barátja, hogy így kiáltott fel: „*Cet homme réunit toute une Academie en soi!*” (Ez az ember maga egy egész akadémia!)

Mint Humboldt-ösztöndíjas 2018 nyarán levelet kaptam Bonnól, a Humboldt Alapítványtól, amelyben Georg Scholl, az alapítvány *Humboldt Kosmos* című folyóiratának főszerkesztője a következő évben esedékes Humboldt ünnepi évre hívta fel figyelmünket: kifejezte, hogy az alapítvány a világ számos országában tevékeny ösztöndíjasaival együtt szeretne ünnepelni. E célból 2019. január elsejétől honlapján megnyitotta a www.humboldt-heute.de weboldalt, ahol *Humboldt, egy örök idol* titkát igyekeznek megfejteni. Az alapítványi folyóirat 109/2018. száma is e kérdéskörrel foglalkozik, ahol cikkében Rüdiger Schaper a 2018-ban megjelent *Alexander von Humboldt - Der Preuße und die neuen Welten* (Alexander von Humboldt - A porosz és az új világok) című életrajz szerzője, értékeli az ünnepelt tudományos teljesítményét. A szerkesztőség körkérdésére (*Humboldt ma, mit jelent neked?*) az alapítványhoz kapcsolódó prominens személyiségek válaszait közlik: köztük van a képzési és kutatási miniszterasszony, a Humboldt Alapítvány elnöke, a külügyminiszter és egy portugál-brazil biológus, Humboldt-ösztöndíjas hölgy is.

*Alexander von Humboldt,
Joseph Stieler festménye, 1843*

1 Vécsey 1967. 8–9.

Mindezek arra indítottak, hogy Alexander von Humboldt életművét magyar szemmel áttekintsem. Kutatás közben derült ki, hogy nem teljesen járatlan ösvényen indultam el: a közelmúltban jelent meg Sz. Kristóf Ildikó figyelemre méltó tanulmánya: *Alexander von Humboldt és Magyarország – Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában*, amelyben Humboldt munkásságának magyar vonatkozásaival, a korabeli Magyarországgal kapcsolatos ismereteivel és annak etnológia- és antropológiatörténeti vonulatával foglalkozik.²

Bertholet csodálatát sokoldalúságával nyerte el, amely nemcsak Franciaországban, hanem Németországban, sőt, Magyarországon is hatott. Kortársa, Goethe mondta róla 1826. évi weimari találkozásuk kapcsán: „Humboldt Sándor ma reggel nálam töltött egy pár órát. Micsoda ember az! Oly régóta ösmerem, s mégis most újra bámulnom kell őt. El lehet róla mondani, hogy ismeretekben s eleven tudásban nincsen párja, s oly sokoldalúság, milyennel még soha nem találkoztam! Bármit érintsen is az ember, ő mindenütt otthon van s szellemi kincseivel eláraszt bennünket. Olyan ő mint egy sokcsövű kútforrás, hol mindenütt csak oda kell tartani az edényt s hol mindig megújítólággal s kimeríthetetlenül ömlik élénkbe. Még néhány nap itt marad ő, s érzem úgy leszek vele, mintha éveket éltem volna le.”³

Sokoldalúságát Almási Balogh Pál (1794–1867), a művelt orvos, a Magyar Tudományok Akadémia rendes tagja is kiemelte az akadémiai közgyűlésen 1859-ben mondott emlékszedésében: „Humboldt már első ifúságától fogva különös vonzalommal viseltetett a természet szépségei iránt, s alapos tanulmányozásai, kitűnő tanítók vezérlete mellett, mind inkább kifejtették lelkében azon magas eszmét, hogy a természetet ne csak egyes részleteiben, hanem egész egyetemiségében fogja fel. És így nem volt a természettudományoknak oly ága, melyben ő ne igyekezett volna alapos ismereteket szerezni. Beútatza Európa bérceit, megvizsgálta bányáit, hogy Európa földhéjával megismerkedhessék. Gazdag ismereteket szerzett a fűvészeti, physikai és chemiai tudományokban. De ismereteinek szaporodása mind inkább fölébreszté benne a vágyat, a természet vizsgálására Európán kívüli tartományokban is.”⁴

Sokoldalúságát napjainkban is kiemelik: a Wikipédia *Humboldt* címszava 22-féle „foglalkozását” sorolja fel: geológus, felfedező, botanikus, geográfus, titkos tanácsos, kamarás, óceánográfus, demográfus, vulkanológus, utazási író, tudományos író, meteorológus, polihisztor, patrónus, zoológus, természettudós, esszéíró, mineralógus, csillagász, klimatológus, etnológus, tudós. Közülük néhány „foglalkozás” fedi egymást, de ha ezeket kihagyjuk, akkor is legalább 13 tudományterületen működött. Humboldt volt az utolsó az európai tudósok közül, aki a természeti ismeretek egészét átfogta, áttekintette. Goethe nem véletlenül nevezte őt „új Arisztotelész”-nek.

Munkásságában a fiatalkori hazai, európai elméleti és gyakorlati felkészülést követően jelentős mérföldkő amerikai utazása, az expedíció eredményeinek feldolgozása, publikálása Párizsban 1827-ig, oroszországi, ázsiai utazása (1829–1830), berlini előadássorozata, amely *Kosmos*ának alapját képezte. Különleges képességeit Vécsey Zoltán így foglalta össze: „Ahhoz a rendkívüli feladathoz, amelyre amerikai útjával vállalkozott, különleges képességekre volt szükség. Arra a gyors áttekintésre, amely még a jelentéktelennek tűnő dolgokat sem mellőzi, de a részleteket sohasem elszigetelten látja, hanem a nagy összefüggések keretében szemléli. Szükséges volt ehhez az a határtalan szorgalom, amellyel kezdettől fogva a legkülönbözőbb ismereteket igyekezett megáévvá tenni. Szükség volt a szellem rendező

2 Sz. Kristóf 2017. 987.

3 Almási Balogh 1860. 16.

4 Almási Balogh 1860. 4–5.

tisztaságára, amely mindig uralkodott az óriási terjedelmű anyagon, és szükség volt arra a bámulatos emlékezőtehetségre, amely sohasem hibázott. Sohasem érte be azzal, amit maga látott, tapasztalt, észleletét nyomban szembesítette azzal, amit korának ismerete az észlelt jelenségről tudott, s az individuálist mindig bevonta az általános keretébe.⁵ Felismerte, hogy az elméleteknek tapasztalatokon kell nyugodniuk, és hogy a természeti jelenségeket egymáshoz való kapcsolatokban kell vizsgálni: a kőzetet a talajjal, a talajt a növényzettel kapcsolatban. Ez az új szemlélet, módszer tükröződik amerikai útleírásának és minden munkájának lapjain.⁶

Harminc kötetben foglalta össze az amerikai utazás anyagát, eredményeit 1805–1834 között publikálta részben francia, részben latin nyelven. Köztük két térképalbum és egy képalbum jelent meg. Gyűjtött anyagukat 18 kötetben dolgozták fel, amelyekből 14 a növényföldrajzi kötet a növények leírásával, 1250 rézkarccal. A tulajdonképpeni útleírás 1814-től kezdve három kötetben, franciául jelent meg. Németül 1859–1861 között adták közre négy kötetben.⁷ E német kiadásból válogatta, fordította, bevezetéssel, függelékekkel és jegyzetekkel látta el Vécsey Zoltán geográfus *Az Orinoco vadonában* című, 1967-ben magyar nyelven megjelent könyvet.⁸ A magyar olvasó ebből értesülhet a legrészletesebben a „második Kolumbusz” amerikai útjáról.

Az arisztokrata neveltetésű Humboldt a modern nyelvek közül német anyanyelvén kívül beszélt franciául, angolul, spanyolul és olaszul. Szakértőként szól hozzá a Venezuelában Új-Andalúzia és Új-Barcelona tartományban, a Caripe hegyeiben lakó bennszülöttek, a csajmák és más népcsoportok nyelvi problémáihoz: „Az amerikai nyelvek annyira más felépítésűek, mint a latin testvéryelvek, hogy a jezsuiták az újhitűek számára a spanyol helyett indián nyelvet, mégpedig a kecsuát [az inka birodalom nyelvét, L. L.] és a gvaranit vezették be. Ezekkel a nyelvekkel igyekeztek a szegényebb, nehézkesebb, mondatszerkesztésben nem olyan szabályos nyelvjáráásokat kiszorítani. A csere nehézség nélkül ment végbe; a különböző törzsbeliék igen tanulékonyaknak bizonyultak, és ezek az általánossá tett amerikai nyelvek kényelmes érintkezési nyelvvé váltak a misszionáriusok és az új hitre térítettek között...

Ha a jezsuiták rendszerét követik, a már amúgy is szélesen elterjedt nyelvek köznyelvvé válnak. A misszionáriusok elsajátíthatnák ezeket, és ezáltal sokkal közelebb férközhetnek a bennszülöttekhez, akiket kormányoznak. A tucatnyi népcsoportból összeverődött missziók igazgatásában felmerült sok nehézség a nyelvzavarral együtt eltűnne. A kevésbé elterjedt nyelvjáráások elhalnának, és az indiánok egy amerikai nyelv használatával megőrizhetnék egyéniségüket és nemzeti arculatukat...

Hogyan is csodálkozhatnánk azon, hogy a csajmák, a karibok, a szalivák vagy otomakók oly kevésbé haladnak a spanyol ismeretében, ha meggondoljuk, hogy 500–600 indiánnal szemben egyetlen fehér, egy misszionárius áll, és ennek a legnagyobb fáradságába kerül egy árva gubernadort, alcaldét vagy fiscalt tolmáccsá képeznie. Ha a misszionáriusi kormányzat helyett az indiánokat más úton tudnák civilizálni, ha az újonnan alapított községekbe fehéreket telepítenének le, ahelyett, hogy távol tartják őket, akkor az amerikai nyelveket hamarosan kiszorítanák az európaiak, és a bennszülöttek egész sereg új képzetten, a kultúra gyümölcseivel ismerkedhetnének meg. Ez esetben természetesen nem lenne szükség általános nyelveknek, például az inkának, a gvaraninak bevezetésére...

5 Vécsey 1967. 9–10.

6 Vécsey 1967. 13.

7 Humboldt–Bonpland 1815; Humboldt 1861.

8 Humboldt 1967.

A bennszülöttek és spanyolok közti gyakori érintkezésnek az volt a következménye, hogy számos amerikai szó nyomult be a spanyol nyelvbe. Ezek között sok olyan dologra vonatkozik, amelyek az Újvilág felfedezése előtt ismeretlenek voltak, és ma már aligha gondolunk barbár eredetükre (pl. szavanna, kannibálok). Csaknem valamennyi a Nagy-Antillák nyelveiből való; hogy csupán néhány szót említsek: maiz, tabaco, kanoa, batata, kacika, balza, conuco stb.”⁹

Humboldt az Orinoco mentén élő indiánok italairól, ételeiről rendszeresen tudósít. A majpure indiánok sejepálmából készített tápláló italáról olvashatjuk: „Banánt és maniokot természetnek, kukoricát azonban nem. Miként az Orinoco mellett élő legtöbb törzsnek, a majpure indiánoknak is vannak olyan italaik, amelyeket táplálóknak lehet tartani. Egyik, messze földön híres italukat a misszió közelében, az Auvana partján vadon növevő pálmából készítik. Ez a fa a seje, egyetlen fürt virágait 44 000-re becsültem, termése mintegy 8000 volt; ezek nagyobb része éretlenül hull le. Kicsiny, húsos, csonthéjas termés. Néhány percre forró vízbe dobják, hogy a mag elváljon a cukorédes hústól, és a húst nyomban szétzúzzák és szétmorzsolják egy nagy edényben. A hideg főzet világossárga folyadék, íze a mandulatejre emlékeztet. Olykor papelont, vagy nyerscukrot adnak hozzá. A misszionáriusok állítása szerint a bennszülöttek az alatt a 2–3 hónap alatt, amíg a seje levét isszák, szemmel láthatólag meghízhatnak. Kasszava-cipót tördelnek bele. A piachék, vagyis indián kóklerek az erdőbe mennek, és a sejepálma alatt megfűjják a botulót (a szent kürtöt). »Ezzel – mondják – kényszerítik a fát, hogy a következő évben bő termést adjon.« – A nép megfizet ezért a szertartásért...”¹⁰

Humboldt a majpure indiánok állattartásáról, papagájéveséről is hírt ad: „Manapság az a zsenge kultúra, amelyet a spanyol szerzetesek ültettek, újból visszafejlődik. Gili páter beszámol arról, hogy a határexpedíció idején a földművelés az Orinoco mellett gyökeret kezdet verni, az állatállomány (különösen a kecskék) Maipuresben jelentősen megnőtt. Utunkon azonban sem ebben a misszióban, sem egyetlen más faluban ilyeneket nem találtunk; a tigrisek felfalták a kecskéket. Csak a fekete és fehér sertések tartottak ki, a ragadozók ellenére. Nagy érdeklődéssel figyeltük meg az indián kunyhók körül a guacamayákat, vagyis a szelídített arákat, amelyek a mezőkön körben repdestek, mint minálunk a galambok. Ez a legnagyobb és legpompásabb, arcán nem tollas papagájfajta, amelyet utunkon láttunk. Farkával együtt 72 centiméter hosszú. A cahuei (így nevezik itt a madarat) húsát gyakran fogyasztják, bár fekete és kissé kemény. Az arák, amelyeknek tollazata a legégőbb színekben, bíborvörösben, kékben és sárgában ragyog, igazi ékességei az indián baromfiudvarnak... Már Kolumbusznak is feltűnt az a szokás, hogy a bennszülöttek a papagájokat, a tyúk-nemtől oly távol álló család madarait felnevelik. Megfigyelte, hogy az Antillák bennszülöttei tyúk helyett arákat vagy nagy papagájokat ettek.”¹¹

Táplálkozásukban még ennél is különlegesebb a földévs (geofágia), amit Humboldt a Felső-Orinoco mellett élő otomakó indiánoknál tanulmányozott. Az Orinoco és mellékvízeinek áradása idején a mély folyóvizekben nehéz a halászat, ilyenkor az otomakók csaknem teljesen felhagynak vele, földet esznek: „A 2–3 hónapig tartó áradások idején az otomakók hihetetlen mértékben nyelik a földet. Kunyhóikban 1–1,3 méter magas, piramiszerű halmokban láttuk a 8–10 centiméter átmérőjű, agyagból gyúrt golyókat. A föld, amelyet az otomakók esznek, nagyon finom, nagyon zsíros agyag; sárgásszürke, és minthogy egy

9 Humboldt 1967. 123–125.; gobernador – kormányzó, alcalde – polgármester, fiscal – jogtanácsos, államügyész, maiz – kukorica, tabaco – dohány, kanoa (canoa) – indián csónak, kenu, batata – édes burgonya, kacika (cacique) – indián törzsfőnök, balza (balsa) – tutaj, komp, conuco – kicsi termőterület.

10 Humboldt 1967. 325–326.

11 Humboldt 1967. 328–329.

kissé tűzön pirtítják, keményedő kérge kevéssé vörösbe játszik. Ezt a színezetet az agyagban levő vasoxid okozza. Az indiánok téli készletéből egy kis mennyiséget magunkkal vittünk... Párizsban megvizsgáltuk a magunkkal hozott golyókat, és azokban semmiféle szerves anyag nyomát nem találtuk. A vad szemében minden tápláló, ami éhségérzetét csillapítja. Ezért, ha megkérdezik az otomakótól, hogy miből él az alatt a két hónap alatt, míg a folyó a legjobban megdagad, agyaggolyóira mutat. Fő táplálékának mondja, mert ebben az időszakban ritkán jut gyíkhöz, páfránygyökérhez vagy a víz felszínén sodort döglött halhoz. Ha már az indián két hónapon át szükségből eszik földet (mégpedig naponként 375–625 grammnyit), úgy az év többi részében is él vele. A száraz évszakban, amikor a legkiadósabb a halászat, poya-gyurmáját szétmorzsolja, és ételébe némi agyagot kever. A legfeltűnőbb az, hogy az otomakók nem soványodnak le, amíg ilyen jelentős mennyiségben fogyasztanak földet. Ellenkezőleg, nagyon erőteljesek, és hasuk egyáltalán nem feszült, nem felpuffadt... A forró égőben mindenütt igen sok egyénnél, gyermekeknél, nőknél, olykor azonban felnőtt férfiaknál is rendellenes, csaknem ellenállhatatlan ösztönt figyeltem meg a földévsre.”¹²

A brazíliai határ közeléből az amazonok kövére figyel fel: „A Rio Negro melletti indiánoknál néhány olyan zöld követ láttunk, amelyek »amazonok köve« néven ismertek; az indiánok egy régi monda alapján ugyanis azt állítják, hogy a »férfiak nélküli asszonyok« országából (asszonyok, akik magukban élnek) származnak. A babona e köveknek nagy fontosságot tulajdonít, amulettként hordják a nyakon, mert a néphit szerint idegbajok, lázak és mérges kígyók marása ellen védelmez. Ezért évszázadok óta az Orinocótól északra és délre élő indiánok körében kereskedelmi cikk volt. A karibok révén vált ismertté Guayana partja-in, lelőhelyét azonban már nem ismerik... A guayanai zöld kő története szoros kapcsolatban van azokkal a harcias asszonyoknak a történetével, akiket a XVII. század utazói az Újvilág amazonjainak neveztek.”¹³ A realitások talaján álló Humboldt tagadja a mondabeli amazonok létezését: „... de lehetséges, hogy Amerika különböző vidékein a férfiak által rájuk kényszerített rabszolgamunkában elfáradt nők, a szökevény négerek módjára, egy palenquében [rőzséből, gerendákból készített fallal körülvett indián telepen, L. L.] verődtek össze; hogy függetlenségük megőrzésének vágya harci erényeket fejlesztett bennük; hogy egy közelben élő baráti hordából férfiak látogattak hozzájuk...”¹⁴

Berlinbe költözésének évében, 1827-ben elkezdte, 1828-ban folytatta előadásait. Összesen 61 előadásban foglalta össze nevezetes utazásainak, kutatásainak eredményeit. Három évvel korábban hasonló előadássorozatot tartott Párizsban. A Berliini Egyetemen elhangzott előadásai osztatlan sikert arattak, azokat meg kellett ismételni az énekakadémia nagytermében. Előadásai nyomán született meg Kosmosának eszméje, amelynek első kötete 1845-ben, a negyedik 1858-ban jelent meg. Királyának, IV. Frigyes Vilmosnak dedikálta.¹⁵ A világegyetem természeti leírása, Almási Balogh Pál emlékbeszédének szavaival: „... a legszebb nyelven s a legvonzóbb s ízletesb alakban, a természetet egész élettéljében s fenségesség nagyságában mint egy szabályszerű egészet rajzolá.”¹⁶ Almási Balogh emlékbeszédében arról panaszkodott, hogy a Kosmos az a mű, amelyet „... fájdalom, hiában keresünk édes anyai nyelvünkön írt könyveink sorában”.¹⁷ Panaszja alaptalan, mert Ráth Mór kiadásában 1857-ben magyarul is megjelent a nagy mű, Humboldt Sándor: *Kozmosz. A világ egyete-*

12 Humboldt 1967. 428–430.

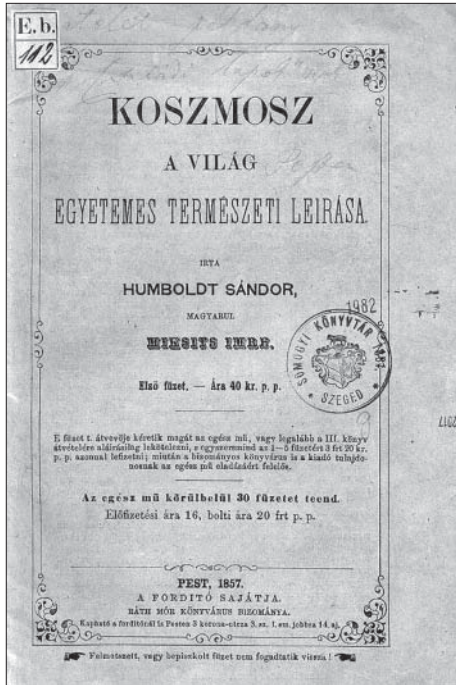
13 Humboldt 1967. 371–372.

14 Humboldt 1967. 374.

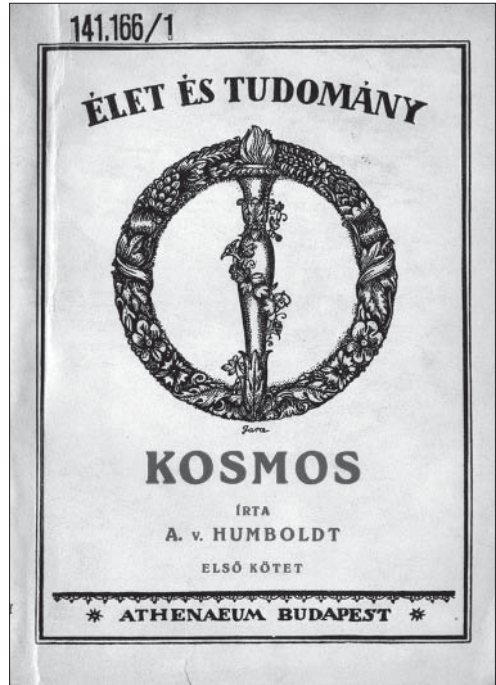
15 Humboldt 1845/1858.

16 Almási Balogh 1860. 17, 25.

17 Almási Balogh 1860. 26.

A „Kosmos” első magyar nyelvű kiadásának borítólapja, 1857

A „Kosmos” második magyar nyelvű kiadásának borítólapja, 1925

mes természeti leírása. 3. könyv. Fordította: Miksits Imre. Pest, 1857. Újabb magyar nyelvű kiadására az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság vállalkozott: A. v. Humboldt: *Kosmos*. I–II. Fordította: Fülöp Zsigmond. Budapest, 1925.

A *Kosmos* Humboldt munkásságának összefoglalása, benne oroszországi utazásának eredményei is visszatükröződnek, amikor az 1829-ben bejárta Urál és Altáj vidékéről, népeiről ír: „Ha az iráni-fennsíkról Turánon át északra az Európát és Ázsiát elválasztó Ural-láncolatához megyünk át, akkor a finn néptörzs öshazájába jutunk; mert az Ural éppúgy ősfinn, mint ahogy az Altai őstörök föld. Az Európa különböző részein letelepült finn törzseknél nagyszámú népdalt gyűjtöttek össze, melyekben Grimm Jakab szerint eleven természetérzés nyilvánul meg, amelyet csak az indus költészetben találunk. Egy majdnem háromezer versből álló régi eposz a finnek és lappok közötti harc körül forog és egy Vaino-nak nevezett isteni hős sorsa körül. Szellemi művelődésében és érzéseinek irányában, aszerint, amint ezeket az elkorcsosító szolgátság vagy harcias vadság vagy a politikai szabadságra való törekvés határozták meg, kevés néptörzs mutat változatosabb és bámulatosabb fokozatokat, mint a finn törzs és nyelvrokoni. Emlékeztetünk azokra a békés falusi emberekre, akiknél ezt az eposzt fölfedezték, a mongolokkal sokáig összetévesztett hunokra és egy nagy és nemes népre, a magyarokra.”¹⁸ Magyarként, a herderi jóslat árnyékában, jó olvasni ezeket a sorokat. Kortársait, a szintén Berlinben alkotó Grimm testvéreket Humboldt nemes barátainak nevezi, a középkori német irodalomra vonatkozó kutatási eredményeiket jól ismeri.¹⁹ Az „ujjonnan

18 Humboldt 1925. I. 115–116.

19 Humboldt 1925. I. 107.

felfedezett finn eposz” címét (*Kalevala*) nem említi, azon örvend, hogy szereplői közel állnak a természethez.²⁰

Jogosan merül fel a kérdés: a nagy és nemes népként említett magyarokkal és országukkal volt-e kapcsolata? Nagy utazásának tervezése során 1796-ban egyik lehetséges úti célként Magyarország is megfordult a fejében.²¹ Főbányamesterként 1792–1795 között sokat utazott, megfordult Magyarországon is, de erről az útról – Vécsey Zoltán szerint – csak gyér adataink vannak.²² E gyér adatokat emlékbeszédében Almási Balogh Pál már 1859-ben számba vette: „... báró Podmaniczky Józsefnek társaságában a pozsonyi hegyről vetett egy pillanatot áldott hazánk földjére s az előtte elterülő tájképet a Mississippi tájkékához hasonlította... Rosty Pál, ki Mexicót, alsó Orenocót és Caracast beútaza a legfeltűnőbb tájképeket fényképezvén, szép művének egy példányával a tudományok királyának kedveskedett. Humboldt örök hálája emlékéül egy nyílt levelet adott át szerencsés hazánkfiának francia nyelven, melyben őt, mint ismereteljes utazót, mindenki pártolásába ajánlja. Nagy örömet szerzett neki, báró Prónay Gábornak díszmunkája, mely – mint hozzá intézett megköszönő levelében mondja – pompás néptörzsökök által lakott hazánk népéletének természetű rajzait adja.”²³ Prónay Gábor *Vázlatok Magyarhon népéletéből* című, Pesten, 1855-ben németül és franciául is megjelent könyvéről van szó, amit Humboldt királyának, IV. Frigyes Vilmosnak is a figyelmébe ajánlott.

Rövid magyarországi látogatása során a Mosoni-síkságon képet alkothatott a Kárpát-medence füves pusztáiról, később útleírásaiban összehasonlíthatta ezt a Föld sztyeppvidékeivel: „Kontinensünk délkeleti részén, Magyarországon a Duna–Tisza közén, Oroszországban a Dnyeper, Don és Volga közt vannak nagy legelőterületek, amelyeket a víz hosszú-hosszú időn át egyengetett el, és körös-körül a horizontot határolják. Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka, de a síkság legtágabba keleten terül szét Cegléd, Debrecen és Titel között. Zöld tenger ez, amelynek két kapuja van, az egyik Esztergom és Vác, a másik Belgrád és Vidin között.”²⁴ Ide kapcsolódik Sz. Kristóf Ildikó tanulmányának egyik fontos megállapítása: „Humboldt munkái Magyarországnak legtöbbször ezt a lapos, síksági voltát hangsúlyozzák... Az idézett leírásokban az a jellegzetes Magyarország-reprezentáció típus érhető tetten, amelynek megfelelően országunk nem más, mint nagyjában-egészében pusztá, térben egymás után következő puszták sora. Humboldt munkáinak óriási európai popularitása minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy ez a reprezentáció-típus széles körben elterjedjen és legitimációt nyerjen a 19. század során.”²⁵ Tegyük hozzá, hogy ez a megítélés átélte a XX. századot és az új ezredfordulón is létezik. Esszéje a sztyeppékről és a sivatagokról magyar fordításban is megjelent.²⁶

Humboldt nál, bár ritkábban, hegységeink is említésre kerülnek. Oroszországi expedíciójáról szóló, háromkötetes *Asie centrale...* című, 1843-ban megjelent könyvében a kontinensek magasságával foglalkozó fejezet Európát tárgyaló részében Magyarország példáján a hegységek és az alföldek közötti tengerszint feletti magasság különbségeit, annak változékony voltát mutatta be. Az *Altáj-hegység rendszere* című fejezetben az ércelőfordulások

20 Humboldt 1925. I. 121–122.

21 Wulf 2017. 59–60.

22 Vécsey 1967. 14.

23 Almási Balogh 1860. 27–28.

24 Humboldt 1967. 225.

25 Sz. Kristóf 2017. 997–998.

26 Humboldt 1981. 103–122.

számbavételénél az észak-magyarországi Felvidéket, Selmecbánya arany-ezüstérc-lelőhelyét is említette – egy fél mondat erejéig.²⁷

Sz. Kristóf Ildikó Humboldtnek két magyarországi útjára derített fényt: „Az első 1797 augusztusára tehető. Humboldt ekkor augusztustól októberig Bécsben tartózkodik, s egyik levelének tanúsága szerint valószínűleg augusztus közepén utazik keresztül Magyarország északnyugati csücskén, Bécsből Sopronba. A második út pedig 1811. október végére-november elejére tehető, amikor (Wilhelm fivérével együtt) az osztrák császári pár meghívására Pozsonyba utazik, hogy tisztelgő látogatást tegyen náluk.”²⁸

Humboldt a Német Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésének elnökeként részt vállalt e jelentős tudományos és közművelődési rendezvénysorozat sikerében. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseit 1841–1912 között rendezték, de magyar tudósok már korábban részt vettek a németországi vándorgyűléseken. Kubinyi Ferenc, Zipser Keresztély András, Radvánszky Antal és báró Prónay Gábor 1833-ban a boroszlói vándorgyűlésen találkoztak, beszélgettek Humboldttal, aki kijelentette: Kőrösi Csoma Sándor egy volt a világ legnagyobb tudósai közül.²⁹ Zipser professzort Boroszlóban a vándorgyűlés ásvány- és földtani szakosztályának elnökévé választották.

Humboldt 1796-tól addig példa nélküli alaposággal készült fel nagy utazására. A tükörszextáns és a távcső kezelését báró Zách Ferenc Xavér (1754–1832) pozsonyi születésű csillagász, geodéta ismertette meg vele. E műszerek használata szükséges ahhoz, hogy a Nap és a csillagok magasságát pontosan megmérhesse, ami a földrajzi helyzetmeghatározásnak, a pontos térképrajzolásnak elengedhetetlen feltétele. Zách a Royal Society (1784), a Magyar Tudományos Akadémia tagja (külső 1832) volt. 1786-tól II. Ernő szász-coburg-gothai herceg szolgálatában Gothában végzett csillagászati megfigyeléseket. 1792–1804 között az ő tervei szerint épült, a legmodernebb műszerekkel felszerelt, Gotha melletti Seeberg obszervatóriumát igazgatta. Humboldt tanácsadójának javaslatára Londonból műszereket szerzett be: amerikai útjára mintegy 40, a legnagyobb pontossággal működő műszert vitt magával, amelyekkel 257 csillagászati helymeghatározást és 453 magasságmérést végzett. Feltűnő pontosságúak ezek alapján végzett térképkorrekciói.³⁰

Humboldtot Európa számos országában kitüntették. Tagjává választotta a Francia Tudományos Akadémia (*Institut de France*), a Berlieni Porosz Királyi Tudományos Akadémia (*Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin*). Királya megkülönböztetett megbecsülésben részesítette, titkos tanácsosává, kamarásává nevezte ki. Berlinbe költözése után, 1827-től évi 10 000 frank évjáradékot utaltatott számára. A Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban külső tagjává választotta. Ebből az alkalomból Humboldt az Akadémia elnökéhez, gróf Dessewffy Emilhez intézett francia nyelvű levelében nagyra értékelte Magyarországot: „Gróf Úr! V. E. tisztelt meg 1859. január 20-án kelt levelével, hogy a Tudományos Akadémia nagylelkűen levelező tagjává választott. Fogadja kérem köszönetemet azért, hogy illusztris testületük felajánlását életre szóló köszönettel fogadjam. Boldog vagyok, hogy egy ilyen özönvíz előtti öreg utazó magára vonhatta a nemes Magyarország, amely a haladó gondolatok és a tudomány kultúrájának mindenkori támogatója, ezen intézetének figyelmét. Elnök Úrnak legmélyebb tisztelettel az Ön alázatos és odaadó szolgálója: Báró Alexander von Humboldt.”³¹ (Demeter Zsófia fordítása)

27 Sz. Kristóf 2017. 997.

28 Sz. Kristóf 2017. 1004.

29 Almási Balogh 1860. 28.

30 Vécsey 1967. 16–19.

31 Glatz 2003. III. 1464.; Almási Balogh 1860. 3.

Halálát követően így hangozhatott el 1859. december 19-én Almási Balogh Pál emlékbeszéde Humboldt Sándor levelező tag felett, amelyet 1860-ban Budán, a császári és királyi egyetemi nyomdában kinyomtattak. Almási Balogh ebben egy lezárt, hatalmas életművet értékelt: *„Humboldt minden szellemi érdekek fáradhatatlan képviselője volt. A természettudományokra nézve egy új iskola alapítója volt ő, mely nem speculációk s természetphilosophiai ábrándok és fellengzések, hanem pozitív tényekből folyó tiszta tapasztalás s matematikai alapra fektetett lehozások által igyekszik az igazság kipuhatólására. S így ő új irányt adott a kornak a természet vizsgálásában. A természeti tudományokat ő mindig az emberiség összes életével s a művelődés történetével hozta összefüggésbe. Mindenütt igyekezett bebizonyítani a természet örök befolyását az életre s a népek sorsára. Ő mindig és mindenütt s minden irányban csak az igazságot kereste, hihetetlen lelki energiával, s fáradhatatlan vizsgálódásainak eredményét mindig az emberiség közönséges kulturájára igyekezett fordítani. Azon magas állásponttól, honnan ő a világegyetemet, mint egységet tekintette, az emberiség legmagasb érdekeinek mindig hatalmas előmozdítója, s a zsarnokság és elsötétítés elleni küzdelmeiben fáradhatatlan volt.”*³²

Gondolatai közül számos a mi ezredfordulónk Európájában is időszerű. Kosmosában olvashatjuk, hogy a római uralom tartósan ható egyesítő és összeolvasztó erővel rendelkezőt Európa számára, még bukását követően is. Utóda, sok tekintetben hagyományainak átörökítője: *„A kereszténység különösen sokkal járult ahhoz, hogy az emberi nem egységének a fogalma kialakuljon; evvel jótékonyan hatott a népek »emberiesítésére« erkölcsében és berendezkedéseikben.”*³³

Humboldt eszméi, művei magyar geográfusok, etnográfusok több nemzedékére is hatottak, napjainkban is hatnak. Gróf Teleki Pál (1879–1941) földrajzprofesszor, kultuszminiszter, miniszterelnök a Magyar Tudományos Akadémián 1917-ben elhangzott székfoglaló előadásában kiemelte Humboldt jelentőségét a földrajzi gondolat történetében: *„Ha számos tudománnyal látszott is foglalkozni, munkássága egészében, összefüggésében elsősorban geográfiai, mert nagy elméjében mindaz, amit más tudományok módszereivel a Földnek egyes jelenségeiről megismert, egységes képpé, az életet megértő szintézissé alakulnak, amely ismét alapja, forrása lett analitikus munkája további irányításának... Az egyes jelenségeket csak azért választja külön, hogy azt hasonlókkel összehasonlítva, végig követve, amennyire ismerete megengedte, a Földön való elterjedésében, azt ismeretelméleti értékében emelve, gazdagítva helyezze vissza a világnak, a környezetnek, a látottaknak elméjében egybefolyó képébe, amelynek mását Kosmosában és gyönyörű tájleírásaiban reánk hagyta. Mert az egyes faktoroknak kiragadása, analitikus vizsgálata nála mindig annak a teljes tudatában történik, hogy az a faktor, az a jelenség a körülöttünk lévő világnak, a körülöttünk lefolyó életnek része. Minden jelenség kapcsolatát felismeri a többiekkel s a föld, a vizek, a klíma, a növény, állat és ember előtte egy képpé folynak össze. Humboldt amellet, hogy az úgynevezett általános földrajznak egyes ágait, azóta régen egymástól különvált önálló tudományokat művelte s fellendítette, a regionális földrajz, a tájismeret egyik legnagyobb mestere is. De a geográfiának legnagyobb összefoglaló gondolata az volt nála, hogy az összes jelenségek, amelyek megértéséhez csak területi avagy kategóriák szerint való szétbontás útján juthatunk, egységét felismerte.”*³⁴ Humboldt megalapítója a megfigyelt jelenségek analízisé-

32 Almási Balogh 1860. 26.

33 Humboldt 1925. II. 32–33.

34 Teleki 1996. 50–51.

és a kategóriákba foglalt jelenségek szintézisén alapuló összehasonlító módszerű földrajz-tudománynak.³⁵

Cholnoky Jenő (1870–1950), a Budapesti Egyetem földrajzprofesszora, Humboldthoz hasonlóan, műveivel, ismeretterjesztő tevékenységével Magyarországon széles rétegek érdeklődését keltette fel a földrajz iránt. A *Föld és élete – Világrések, országok, emberek* című könyvsorozatának Amerika-kötetében foglalkozott a mexikói műveltség eredetével: „Keresték a mexikói műveltség eredetét az állítólag elsüllyedt Atlantiszon. Aztán a bibliai emlékekre gondoltak, majd Humboldt Sándor a kínaiakra és a japániakra gondolt, s ezt megerősíteni látszik az azték hagyományok egyike, hogy a mexikóiakat valami tengerentúlról jött, Kvecalkoatl (Quetzalcoatl) nevű bölcs tanította volna a földművelésre, állami berendezkedésre, erkölcsi törvényekre. Ez a bölcs megígérte, amikor megint eltávozott, hogy ismét vissza fog térni. Várták őt, mint mi a Messiást, s amikor Cortez megérkezett a tengerentúrról, csodálatosan fölényes tudással, fegyverzettel, soha nem látott lovakkal, vaskardokkal, dörögő puskákkal és ágyúkkal, akkor teljesen meg voltak győződve, hogy a várva-várt Messiás érkezett meg jutalmazni és büntetni.”³⁶ Ugyanitt számba vette azt a nyolc mexikói vulkánt, amelyeknek kitoréséről határozott emlékeink vannak: „Gyors kifejlődésű, de már elhallgatott vulkán a Jorullo, a Balsas folyó medencéjében. Űgyszólván egyetlen kitoréssel, hirtelen keletkezett, 1759-ben, a megrémült lakosság szemeláttára, olyan helyen, ahol eddig a nép nem tudott vulkánosságról, csak a geológusok mondhatták volna meg az ott található régi bazalt-láváról, hogy máskor is volt már vulkáni kitorés. A Jorullo kitorése azért klasszikus, mert még az élő tanúk jelenlétében, 43 évvel később látogatta meg Humboldt s mint hirtelen keletkezett, hólyagszerű dudorodást írta le, persze tévesen, mert ez is csak olyan kráter körül felhalmozódott láva- és hamutömeg, mint a többi.”³⁷

Humboldt növényföldrajzi munkásságát emlékbeszédében Almási Balogh Pál nagyra értékelte: „Humboldt amerikai útjának egyik nevezetes gyümölcse volt a növények földirati elosztásáról nevezetes tan megalapítása, melyről első német nyelven írt munkája 1805-ben jelent meg, s mely később egy latin nyelven írt munkában nagyobb kifejtést nyert. Ezen nagy érdekű tanban, Humboldt a növények elterjedésének törvényeit adja elő, gazdag tapasztalataira s figyeleteire alapítva. Megmutatja azon benső összefüggést, melyben a növények vannak az éghajlattal s a helyzet magasságával, s előadja azon számarány főpontjait is, mely a plánták bizonyos helyeken elterjedésében létez.”³⁸

1970–1975 között a Debreceni Egyetem történelem–földrajz–néprajz szakos hallgatójaként földrajzprofesszoromtól, Kádár Lászlótól (1908–1989) gyakran hallottam Humboldtról. Kádár László Cholnoky Jenő tanítványa, Teleki Pál tanársegéde volt. Növényföldrajzi óráin sűrűn idézte, a szakterület kézikönyvévé terebélyesedő tankönyvében (*Biogeográfia*) több művére is hivatkozott. Bevezetőjében a bioszféra szerepéről a földrajzi burokban a Kosmosra utalt: „A bioszférának a földrajzi burokban betöltött fontos szerepe, ami A. v. Humboldt »Kosmos«-ában oly világosan tükröződik, a geográfiában a múlt század közepe óta elhomályosult. Csak a legutolsó évtizedekben jutottunk el oda, hogy a legkiválóbb geográfusok munkáiban ismét egységes képbe olvad össze a szerves és a szervesetlen világ a földrajzi burok életében.”³⁹ Kádár professzornál a zóna és a táj fogalmak tisztázásánál ugyancsak Humboldt kerül előtérbe: „A szintetikus földrajztudomány megalapozója A. v.

35 Teleki 1996. 53.

36 Cholnoky 1935. 62.

37 Cholnoky 1935. 209.

38 Almási Balogh 1860. 15.

39 Kádár 1965. 12.

Humboldt a növényzeten keresztül ismerte fel a földfelszín egységes részekre való tagolódását, és ez egységnyi részeket asszociációnak, »társulásnak« nevezte, kifejezésre juttatva ezzel azt, hogy az azonos kereteken belül élő növényfajok egymáshoz viszonyított arányszáma azonos... Humboldt művében azonban tájról szó sem esik, csak zónáról... Az egész XIX. századnak el kellett telnie ahhoz, hogy Humboldt útmutatásai nyomán fejlődésnek indult természettudományok, elsősorban a növénytan, talajtan és állattan analitikus eredményei nyomán a földrajztudomány is elindulhasson a humboldti szintézis felé.⁴⁰

A földéves Humboldt révén került be a magyar néprajzi irodalomba a venezuelai otomakó indiánok köréből. Néprajztudósaink közül előbb Bátky Zsigmond, majd Römer Béla, a közelmúltban Hála József tanulmányai dolgozták fel, mutatták be a minden kontinenst érintő és a magyarországi geofágiát.⁴¹ A témával több hazai újság is foglalkozott a XIX. század folyamán.⁴² Hála József mintaszerű tanulmányában áttekintette azokat az ásványi anyagokat (ásványt, kőzetet, földet), amelyek fogyasztásáról Magyarországon tudunk. A *mennykő* porrá tört darabja pálinkába, vízbe keverve nyavalyatörés, hideglelés ellen volt hatásos orvosság. A barlangi képződményeket, porított *cseppköveket* vérhasban szenvedőknek adták. Ősmaradványok, sárkánycsont, sárkányfog porrá törve és beszedve izzasztásra alkalmas. Az ehető földek közül Abasárról (Heves m.) egy pincéből származó földet (*Terra fulonum*) említi, amelyről azt tartották, meg lehet enni minden káros következmény nélkül. Ártalom nélkül ették is az ilyen földet a kárpáti cigányok. 1875-ben egy budapesti gyógyszerész vizsgálta meg azt a Csesztvéről (Nógrád m.) származó „*sárgás-fehér, porhanyós földnemet*”, amelyet éhínség idején fogyasztottak. Meglepő, hogy a geofágiát ma is gyakorolja egy fiatal édesapa, aki két gyermekét is szeretné beavatni a földéves titkaiba.⁴³

Alexander von Humboldt emlékét napjainkban is őrzi, fenntartja az 1826-ban alapított Herendi Porcelánmanufaktúra *Humboldt-mintája*. A XIX. század második felében számos fejedelmi és főúri asztalon terítettek herendi porcelán étkezéslettel, köztük Viktória királynőnél Windsorban, Ferenc József császárnál Schönbrunnban, vagy Erzsébet királynénál Gödöllőn.⁴⁴ Fischer Mór, a Herendi Porcelánmanufaktúra tulajdonosa porcelánjaiból szívesen ajándékozott pártfogóinak, múzeumoknak. Tisztelete jeléül 1857-ben Alexander von Humboldtnak 88. születésnapjára egy láda mives herendi porcelánt küldött Berlinbe. Az ajándékot az ünnepelt meleg hangú, német nyelvű levelében köszönte meg: „*Hol lelhetnék szavakat mélyen tisztelt uram, melyekkel tisztázhatnám magam benső hálám késlekedése miatt, mellyel adós vagyok Önnek a 88. születésnapom alkalmából oly nemes módon kifejezett jókívánságaiért, a messzi távolból való tisztelő megemlékezésért és az Ön nagy és hazafias műveinek jellegzetes bájosan egyszerű, sikeres megformálásáért. Önigazolással azt a fájdalmat hozhatom fel, melynek oka - lévén szó nyilvánosságra hozott hírről - Ön előtt sem maradhatott rejtve. Az általános szomorúság engem különösen letört ama veszély fájdalmas napjaiban, mely a mi szelleműs, hozzám mindig oly kegyes, szeretetreméltó királyunk életét fenyegette; engem, akinek ágya előtt nemrég még ő állt, amikor egy idegösszeroppanás miatt halottnak hittek. E hónap 10. napja óta újra hihetünk a gyógyulásban, a javulás szépen halad és könyörgünk a Mindenhatóhoz, hogy semmiféle visszaesés be ne következék.*

A művészetet kedvelő és értő von Koller báró (apja pompás etruszk vázagyűjteményének megvásárlására engem rendelt Csehországba az azóta elhunyt porosz király) szemtanúja volt

40 Kádár 1965. 88–89.

41 Bátky 1907; Römer 1975; Hála 2006.

42 Ehető föld. Székesfehérvár és Vidéke VIII. 23. 1880.

43 Hála 2006. 242–246.

44 Ruzicska 1938, 15.; Ruzicska 1939. 19–20.; Vadas 2004. 8, 82. és a 31–35. kép, 85. és a 82. kép.

annak a nagy örömmek, melyet az Ön szép születésnap ajándéka okozott nekem – amit azóta a házamban már sokan megcsodáltak. Az a szeretetreméltó mód, amellyel Ön, drága ember, a saját készítésű ajándékot át tudja nyújtani, lehetővé teszi, hogy azt a szégyenkezés legkisebb nyoma nélkül elfogadhassam. Hogy arra emlékeztessenek, micsoda csodálattal töltöttek el engem ezek a tárgyak, elmesélem, hogy 22 évesen Klapproth-tal, a neves kémikussal együtt a Berliini Király Porcelángyár műszaki részlegének alkalmazottja voltam; hogy én még folytattam kísérleteket a porcelánföld gépi formázásával kapcsolatban; hogy abban az örömben lehettem részem, hogy az 1829-ben I. Miklós cár megbízásából szervezett szibériai expedíció során, a Dzsaiszan-tó után a kínai dzsungelbe hatolva, a Shi nevű kínai tartomány egyik völgyében, Csugucsaug mandzsúr várostól északra, egy katonai táborban tiszta porcelánföldet láthattam. Alexander Brogniard-ral, Sèvres igazgatójával és Stanislav Julien-nel, a porcelángyártásról szóló kínai művek fordítójával való régi barátságom lehetővé teszi számomra, hogy átérezzem az Ön produktumai iránti általános érdeklődés fontosságát; domborműben, a formák finom vékonyságában, az utánzott régi festészet színezésében és ízlésében sohasem láttam hasonlóan tökéleteset, mint aminőket az Ön nagy herendi intézménye hoz létre, csészék, tányérok, a váza hálószerű áttörése, mindez egyaránt megtéveszti a szemet és hálaérzetem oly bensőséges, mint nagyrabecsülésem, mely az esztétikus ipartevékenység nemes és szerencsés előmozdítójának kijár.

A beteg állapota lehetővé teszi, hogy jövő héten Berlinbe menjek és ott átadjak a Követ Úrnak, von Koller bárónak az Ön számára egy csomagot az én nagyméretű, élethű arcképpel. Vagyok annyira büszke, hogy azt higgyem, a minden utazók legöregebbjének, egy már csaknem özönvízelőtti embernek kezétől származó ajánló soroknak örülni fog.

Hálás, baráti tisztelettel az ön alázasat

A. Humboldtja

Potsdam, Városi Kastély, 1857. október 12. éjszaka

Elnézést a hibás és nehezen kibetűzhető kézírásért.”⁴⁵ (Kőhegyi Orsolya fordítása)

**A Herendi Porcelánmanufaktúra
„Humboldt-mintás” kávékészlete
(Herendi Porcelánművészeti Múzeum, lelt. sz.: 67.760.)**

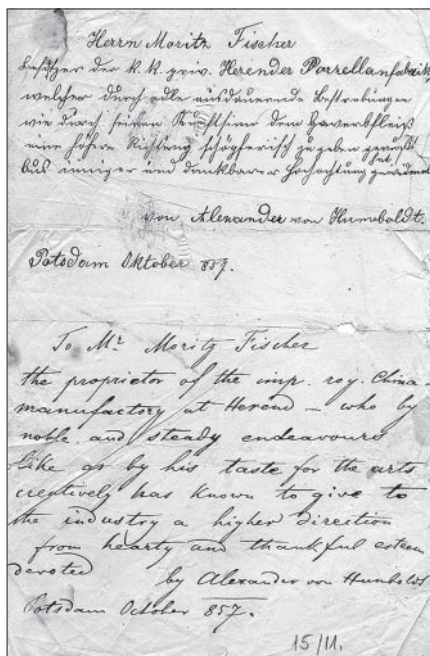
Humboldt hosszú, német nyelvű köszönőlevelét Ruzicska Ilona 1938-ban még „a herendi gyár irattárának” okmányaiból közölhette, magyar fordítása Balla Gabriella könyvében jelent meg 2003-ban. Innen idézhettem, az autográfot eredménytelenül kerestem. Viszont rábukkantam a Veszprém Megyei Levéltárban Humboldt német és angol nyelvű „*papír alapon*” is megküldött dedikációjára, amit ed-

45 Balla 2003. 101–102.; Ruzicska 1938. 79–80.

dig csak német nyelvű változatban ismertünk arcképéről. Angol nyelvű változata így hangzik: „Fischer Mórítz úrnak a herendi császári és királyi porcelánmanufaktúra tulajdonosának, aki nemes és kitartó törekvéseivel, valamint művészi érzékével egy magasabb iránnyt adott az iparnak. Szívélyes és tiszteletteljes üdvözlettel: Alexander von Humboldt. Potsdam, 1857 októbere.”⁴⁶ (Lukács Miklós fordítása)

A köszönőlevéllel Humboldt saját félalakos portróját, egy 1854-ben készült 330x270 mm-es könyomatot is elküldött Fischer Mórnak. Jobb alsó sarkában német nyelvű dedikációval. Fischer Mór Humboldt arcképét fehér alapon barnával és arannyal porcelánra festette, és a herendi gyár termékeivel együtt 1873-ban bemutatta a bécsi világiállításon. Unokája, Farkasházy Fischer Jenő, utóda a herendi porcelángyár élén, a Humboldt porcelánképet 1899-ben ajándékozta a budapesti Iparművészeti Múzeumnak. A kerámia- és üveggyűjteményben őrzik (lelt. sz.: 6540). Mérete: 78x64 cm.⁴⁷

Milyen porcelánokat tettek a Humboldtnak küldött ládába? Herendi hagyomány szerint egy kétszemélyes kávékészletet kapott. Díszítésének névadója: Humboldt. A Humboldt-mintát, ma is festik: „A neorokokó stílusú Humboldt dekorral díszített porcelánok – a gyári előírásoknak megfelelően – pasztellrózsaszín fondos felületét csillogó aranyrács szövi át, amelynek keresztpontjait türkizkék fényű gyöngyök hangsúlyozzák ki. A ragyogó aranyrács ovális medallionokat keretez, amelyeket puttókat ábrázoló festmények díszítenek. A lány pasztelszínekkel megfestett, aranylóan derengő felhőkön üldögélő, fekvő vagy könyöklő, kecses alakok Raffaello angyalkáit idézik emlékeztünkbe, göndör fürtjeiket virágfüzér koszorúzza, meztelen, szárnyas gyermektestüket rózsaszín és égszínkék lepkék takarják szemérmesen. A könnyed ecsetvonásokkal ábrázolt, kicsiny puttók hegedűn, lanton, vagy furulyán játszanak, kezükben könyvet, virágzó ágat, hófehér galambot vagy éppen a dicsőség babérkoszorúját tartják elgondolkodva. A Humboldt minta nemesen egyszerű, klasszikus vonalvezetésű edényeket díszít, az aranytól ragyogó kiöntők, fülek és ékköként csillogó gombok tökéletesen illeszkednek a könnyed hatású dekorhoz.”⁴⁸ Ez a szép minta a Humboldtnak ajándékozott kétszemélyes kávékészlet mellett dísztárgyakra, empire formavilágú vázákra is rákerül.⁴⁹

**Alexander von Humboldt
német és angol nyelvű dedikációja
Fischer Mórnak, 1857
(MNL VeML XI. 46. a. 1.53. tétel)**

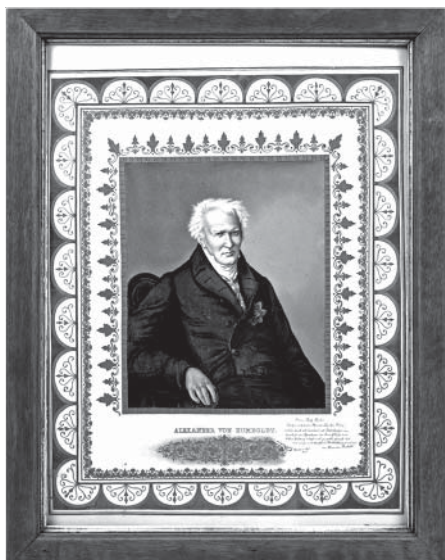
Lukács László

46 Balla 2003. 289.; Ruzicska 1938. 70.; A Herendi Porcelánművészeti Múzeum Adattár, lelt. sz.: 67.1379.1. A német és angol nyelvű dedikáció rendelkezésemre bocsátását Jakab Rékának és Márkusné Vörös Hajnalkának, a Veszprém Megyei Levéltár munkatársainak köszönöm.

47 Ruzicska 1938. 17. 70. A porcelánkép adatait Balla Gabriella főosztályvezetőnek, a tárgy fotóját az Iparművészeti Múzeumnak köszönöm.

48 Herend Herald 2002/4. 14. szám; Balla 2003. 103.; Vadas 2004. 83. és a 49–53. kép.

49 Köszönettel tartozom dr. Kőrös Endrének, a Herendi Porcelánművészeti Múzeum Alapítvány elnökének a „Humboldt-mintás” herendi porcelán megismeréséhez nyújtott segítségével és a Herendi Porcelánművészeti Múzeumnak a rendelkezésemre bocsátott fényképekért.

*Humboldt portréja
herendi porcelánképen, 1873*
(Iparművészeti Múzeum, Budapest,
lelt. sz.: 6540., Kolozs Ágnes felvétele)

utószó, bev.: *Salyámosy Miklós*. 103–122. Budapest; *Alexander von Humboldt–Aimé Bonpland*, 1815: *Reise in die Aequinoctial. Gegenden des neuen Continents in den Jahren 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 und 1804*. I. Stuttgart-Tübingen; *Kádár László*, 1965: *Biogeográfia. A Föld és a földi élet*. Budapest; *Römer Béla*, 1975: *Geophagie - ein Jahrhundertealtes Problem der Völkerkunde*. Acta Ethnographica XXIV. 247–293. Budapest; *Ruzicska Ilona*, 1938: *A herendi porcellán*. Budapest; 1943: *A magyar porcellán*. Officina képeskönyvek 8. Budapest; *Sz. Kristóf Ildikó*, 2017: *Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában*. Századok CLI. 987–1006.; *Teleki Pál*, 1996: *A földrajzi gondolat története*. Budapest; *Thomas, M. Z.*, 1964: *Humboldt amerikai utazása*. Budapest; *Vadas József*, 2004: *Herend. Virágzó manufaktúra az ezredfordulón*. Veszprém-Budapest; *Vécsey Károly*, 1967: *Alexander von Humboldt (1769–1859)*. *Alexander von Humboldt: Az Orinoco vadonában*. 7–28. Budapest; *Wulf Andrea*, 2017: *A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete*. Budapest.

Irodalom. *Almási Balogh Pál*, 1860: Emlébeszéd a Humboldt Sándor lt. felett. Buda; *Balla Gabriella*, 2003: Herend. A Herendi Porcelánmanufaktúra története. Herend; *Bátky Zsigmond*, 1907: A földévről. Természettudományi Közöny XXXIX. 129–132.; *Cholnoky Jenő*, 1935: A Föld és élete. Világrészek, országok, emberek. IV. Amerika. Budapest; *Glatz Ferenc* (szerk.), 2003: A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. I–III. Budapest; *Hála József*, 2006: Kőfőzés, kősütés és kőevés. Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok. 239–255. Budapest; *Humboldt, Alexander von*, 1843: *Asie centrale, recherches sur les chaînes des montagnes et la climatologie comparée*. I–III. Paris; 1845/1858: *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. I–IV. Stuttgart; 1859–1861: *Reise in die Aequinoctial-Gegenden des neuen Continents*. In deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart; 1925: *Kosmos*. Ford.: *Fülöp Zsigmond*. I–II. Budapest; 1967: *Az Orinoco vadonában*. Klasszikus útleírások IX. Vál., ford., bev., a függelék és jegyz. írta: *Vécsey Zoltán*. Budapest; 1981: *Sztyeppekről és sivatagokról*. Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai. Vál.,

Humboldt-emlékmű a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében

A világ hamarosan valaha élt egyik legnagyobb természettudósának, Alexander von Humboltnak ünnepli születése 250. évfordulóját. Így lesz talán ez hazánkban is a tiszteletére rendezendő konferenciákon, emléküléseken. Ezen írás azonban egy javaslat is arra nézvést, hogy lokális (koszorúzási) pontja is lehetne e kerek évforduló megünneplésének: a pesti Múzeumkertben.

A Magyar Nemzeti Múzeum parkjának északkeleti szegletében ugyanis áll egy egyszerű köemlék, már jórészt olvashatatlan latin felirattal, melyen azonban Alexander von Humboldt neve még kivehető Washington elnökével egyetemben, akinek vezetékneve a felirat első sorát adja. Az első látásra sokaknak talapzatnak tűnő kő ezért róla kapta a nevét: *Washington-kő*. Pedig, ha a kőre vésett szöveg terjedelmét nézzük, akkor inkább Humboldt nevét kellene viselnie, hiszen míg az első amerikai elnök neve alatt három sor szerepel, addig a nagy természettudósnak tizenegy sort szentelt az állíttató Kubinyi Ferenc.

AZ EMLÉKÁLLÍTÓ

Az emlékkövet tehát felsőkubini és nagyolaszi Kubinyi Ferenc (1796–1874) jeles reformkori politikusunknak köszönhetjük, aki már az első reformországgyűlésen ott volt mint a távollévők követe, majd 1835-től már Nógrád vármegye választott követeként vett részt a diéta munkájában. A következő egy évben sok jelentős felszólalás köthető a nevéhez: többek között ő tett javaslatot az országgyűlésnek a Nemzeti Múzeum új (ma is álló) hajléka számára szükséges 500 000 Ft-os összeg megajánlására. Miután ezt az indítványt a követek 1836-ban elfogadták, a következő évben el is kezdődhetett a nagy építkezés és mire az befejeződött, Kubinyi Ferenc öccse, Ágoston vezette az intézményt. Az 1840-es évek elejétől halálukig szinte semmi olyan nem történt a magyar tudományos közéletben, amelyben e testvérpár ne vett volna részt. A két Kubinyi például fontos szerepet vállalt a Magyar Természettudományi Társulat megalapításában csakúgy, mint a Magyarhoni Földtani Társulat és az Országos Régészeti és Embertani Társulat létrehozásában. Előbbinek az alakuló ülését a vidéfalvi Kubinyi-kastélyban tartották és a geológusok e szervezetének Ferenc egy ideig elnöke is volt. Emellett még paleontológusként, azaz az őslénytan kiváló szakértőjeként, valamint régészként is számon tartja őt a tudománytörténet, hiszen példának okáért a magyar ősrégészeti kutatás az ő kisterenyei ásásával kezdődött. Munkásságának elismeréséül az Akadémia 1841-ben levelező, 1858-ban tiszteleti tagjává választotta.

*Kubinyi Ferenc,
Franz Eybl litográfiája, 1843
(Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok)*

Kubinyi Ferenc a reformellenzék jeles alakja volt, akit Vahot Imre a következőképpen jellemezett: „Előadása igen valós, alapos, ő az ellenzék egyik legszilárdabb jellemű tagja.” Az 1847. évi országgyűlés idején már a közvélemény szemében is elismert, kedvelt politikus, aki a titkosrendőrség figyelmét is felkeltette. Született például olyan besúgó jelentés, amelyben egyenesen az országgyűlés egyik vezéralakjaként szerepelt. 1848-ban a népképviselői országgyűlésen Losonc város követeként vett részt és a szabadságharc alatt mindvégig a tevékeny képviselők közé tartozott. Világos után őt is perbe fogták, majd 9 évi várfogságra ítélték. Nem kellett azonban letöltenie teljesen büntetését, mert József nádor özvegyének és bécsi természettudós barátai, valamint öccse közbenjárásának köszönhetően 1852-ben kegyelmet kapott. Ezt követően – a rövid 1861. évi országgyűlés tartamát kivéve, amelyen a Határozati Párt képviselőjeként tért vissza a politikába – élete végéig történeti és természettudományi kutatásaival foglalkozott. E tevékenységének említésre méltó eredményeként tartjuk számon 1862. évi isztambuli kutatóútját, melynek során Henszlmann Imrével és Ipolyi Arnoldddal számos Corvinát fedezett fel és hozott haza. Publikációnak felsorolásától e cikk keretei között el kell tekintenünk, de e lapban nem hagyhatjuk ki 1853–54-ben megjelent, *Magyarország és Erdély képekben* című 4 kötetes, Vahot Imrével együtt szerkesztett sorozatának megemlítését, melynek kötetei máig a magyar honismereti irodalom legfontosabb és legigényesebb darabjai közé számítanak. Kubinyi Ferenc 78. születésnapja után egy héttel hunyt el Budapesten.¹ Emlékét és nevét több fosszilis állatfaj mellett közterületek és a szécsényi múzeum őrzi.

TITOKBAN ÁLLÍTOTT EMLÉKMŰ

A Múzeumkertben ma is látható, (Washington mellett) Humboldtnak emléket állító követ olyan ember készítette, aki személyesen is ismerte a példaképévé vált tudóst. Almási Balogh Pál (1794–1867) orvos, nyelvész írta Humboldtról szóló akadémiai emlékbeszédében, 1859-ben – ugyanis a világhírű természettudóst halála előtt fél évvel a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának választotta –, hogy Kubinyi Ferenc 1833-ban többször is találkozott és beszélgetett Humboldttal, amikor mások mellett Zipser Keresztély Andrásal (1783–1864) a német orvosok és természetvizsgálók boroszlói nagygyűlésén vett részt. Az egyik beszélgetésük alkalmával Humboldt Kőrösi Csoma Sándort a világ egyik legnagyobb tudósának nevezte.² Kubinyi tiszteletét néhány évvel ezután úgy fejezte ki nagynevű kollégája felé, hogy az Ipolytarnócon 1836-ban általa feltárt és meghatározott miocén kori ősfá kövületét *Petraefactum giganteum Humboldt*nak, azaz *Humboldt óriás kövület*nek nevezte el.³ Több mint két évtizeddel később, 1858-ban pedig köemléket állított tisztelete jeléül az akkor még élő természettudósnak.

A már említett akadémiai emlékbeszédből az is kiderül számunkra, hogy Kubinyi eredetileg váci villájának kertjében állította fel a mementót, mégpedig – ahogy ezzel kap-

---

1 Kubinyi Ferenc tudományos és politikai működésére részletesebben lásd: *Nendtvich Károly*: Kubinyi Ferenc és Ágoston. Életrajzuk. Értekezések a természettudományok köréből. 7. k. 1876. 12. sz.; *Praznovszky Mihály*: Kubinyi Ferenc (1796–1874). In: Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században. Salgótarján, 1989. 81–146.; *Kecskeméti Tibor*: Kubinyi Ferenc életútja, földtani és tudományos szervező munkássága. In: Ősmaradványok nyomában. Ipolytarnóc földtani megismerése. 1. köt. Szerk.: *Guba Szilvia–Szarvas Imre*. Eger, 2016. 23–52.

2 *Almási Balogh Pál*: Emlékbeszéd Humboldt Sándor lt. felett. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. 9. k. 1848–1859. A Magyar Tudományos Akadémia 1859. dec. 19. tartott ünnepélyes köz ülésének tárgyai. Buda, 1860. [34–68.] 59.

3 Erről részletesebben lásd: *Marton Ferenc*: Magyarország legöregebb „fája”, az ipolytarnóci ősfenyő. Erdészettörténeti Közlemények 18. évf. 1990. [70–80.] 71.

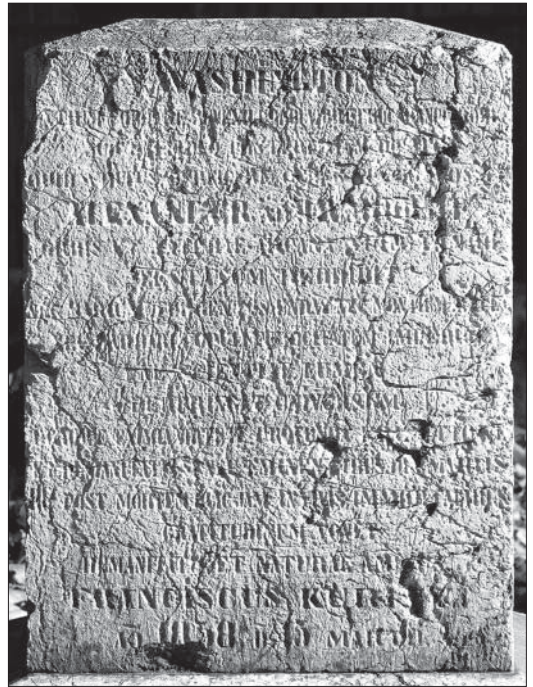

csolatosan Almási Balogh Pál akadémikus fogalmazott: „... a köz-szabadság két nagy hőségnek, Washingtonnak és Humboldtnek a nevét és emlékét egy négy lábnyi magasságú tatai szürke márvány koczkába vésett szép latin felirással kívánta örökíteni”.⁴ Tehát Kubinyi nem a Múzeumkertben, a forradalom kertjében helyezte el a magyar „köz-szabadság” emlékművét, hanem váci villájának kertjében, tette ezt azért vidéken és magánterületen, hogy lehetőleg titokban maradhasson a dolog és így ne legyen baja belőle neki, aki börtönt is viselt 1848–49-es szerepéért és azoknak se, akik részt vettek a megemlékezésen, merthogy nem egyedül helyezte el kertjében az emlékkövet, az több mint valószínű. Jelenleg erre vonatkozó források hiányában arra gondolhatunk csak, hogy Kubinyi Ferenc az emlékkövön szereplő (évfordulós) napon a közeli, március 21-i születésnapjának megünneplése ürügyén láthatta vendégül barátait.

A Washington–Humboldt-emlékkő közterületen való elhelyezését nyilvánvalóan nem engedélyezték volna a hatóságok és nem feltétlenül azon két személy miatt, akiknek a köemléket dedikálta. Az emlékállítás kőbe vésett dátuma miatt vált volna ez lehetetlenné, hiszen a Kubinyi Ferenc által készített emlékkő utolsó sorában a következő véset szerepel: A[NN]O 1858 D[IE] 15 MARTII. Ez pedig egyértelmű utalás az 1848-as pesti forradalom napjára, éppen annak 10. évfordulóján. (Egyértelmű azért is, mert ha szobrokra, emlékjelekre felkerül az avatás, felállítás dátuma, akkor szinte minden esetben csak az évszáma szerepel rajta, a hónapja és napja nem.)

A 48-AS FORRADALOM ELSŐ EMLÉKJELE

E dátum azonban más megvilágításba állíthatja a Washington nevet. George Washington (1732–1799) a függetlenségi háború amerikai főparancsnoka, győztes hadvezére volt, aki a függetlenség kivívása után az Amerikai Egyesült Államok első elnöke lett (1789–1797). Halála után személyének jelentős kultusza alakult ki Amerikában, majd az 1830-as évektől Magyarországon is egyre erősebbé vált a tisztelete. Később, a 1848–49-es szabadságharc idején az angol uralommal szembeni, XVIII. század végi amerikai szabadságharc párhuzamba került a magyar függetlenség kivívásáért folytatott harccal. Ez az amerikai–magyar párhuzam nemcsak nálunk jelentkezett, hanem 1849 után az Egyesült Államokban is, elsősorban Kossuth Lajos híres 1851–52-es amerikai körútja alkalmából mutatkozott meg látványosan. Kossuthot mindenhol hatalmas tömeg várta, New Yorkba érkezésekor,

A Washington–Humboldt-emlékkő felirata
(Rosta József felvétele)

⁴ Ua. 59–60.

1851. december 6-án 100 ezer amerikai fogadta ovációval. A *The Sun* című lap az esemény kapcsán leírta, hogy ez alkalommal a Broadwayen az Amerika Múzeumot képekkel és zászlókkal borították be, az egyik Kossuth-portré alatt pedig a magyar és az amerikai zászló a következő felirattal volt látható: „Kossuth, the Washington of Hungary” (Kossuth, Magyarország Washingtonja).⁵ E megjelölés aztán számos Kossuth tiszteletére 1852-ben és 1853-ban vert amerikai érmén is megjelent, melyből aztán több változat is készült.⁶ A Washington–Kossuth, azaz az amerikai elnök és magyar kormányzó-elnök (a két szabadsághős) közötti megfelelés Magyarországon is működhetett, még ha nem is széles körben. Az emlékkövet készíttető Kubinyiról, valamint politikus és tudós környezetéről min-

Az emlékkő eredeti helye, az egykori Kubinyi-villa épülete és kertje az 1883-as kataszteri térképen (Vác Város Levéltára)

a hivatalos szervek előtt is ismeretessé válhatott, hiszen fellebbentette róla a fátlyat a Humboldt halála után tartott és nyomtatásban is napvilágot látott akadémiai emlékbeszéd. Az emlékkő aztán 1865-ben plasztikusan is bemutatásra került a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XI. nagygyűlésén, amelyet augusztus 28. és szeptember 2. között tartottak Pozsonyban. Ennek során, a Grassalkovich-palotában rendezett kiállításon volt látható mint „Humboldt Sándor tiszteletére még életében ... emelt, szürke márványból készült em-

denesetre feltételezhető, hogy ismerték az említett párhuzamot. Ennek alapján kijelenthetjük, hogy a Nemzeti Múzeum kertjében ma is álló, Washingtonról elnevezett emlékkő tulajdonképpen Kossuth titkos emlékműve.

A Kubinyi váci, pontosabban a Vác melletti Papvölgyben fekvő (azóta elpusztult) villájának a kertjében⁷ felállított emlékkő később aztán a fővárosba, a Nemzeti Múzeum kertjébe került. Ennek pontos időpontja egyelőre nem ismeretes, de lehetséges, hogy felállítása után egy-másfél évvel, már 1859-ben megtörtént az átszállítás a fővárosba, hiszen Kubinyi Ferenc ekkor adta el említett villáját Degré Alajosnak.⁸ A Humboldt-nak is emléket állító követ a testvére által vezetett Nemzeti Múzeumba vitethette, de kerti elhelyezésére aligha kerülhetett ekkor még sor. Kubinyi Ágoston finoman szólva sem tartozott a forradalmárok közé és nem kockáztathatta pozícióját azzal, hogy engedélyt kérjen egy olyan emlékkő elhelyezésére, amit a forradalom tízedik évfordulójára datáltak. Még akkor sem, ha annak létezése

5 Balla Antal: Kossuth Lajos diadalutja Amerikában. Pesti Hírlap 50. évf. 1928. márc. 11. 59. sz. 33–35.

6 Amerikai Kossuth-érmék. Vasárnapi Ujság 48. évf. 1901. márc. 24. 12. sz. 186. Lásd még: Vasárnapi Ujság 41. évf. 1894. ápr. 15. 15. sz. 253.

7 Kubinyi Ferenc egy rövid ideig birtokolta az 1840-es években Császár Ferenc által építtetett papvölgyi kastélyt, illetve villát, amelynek kertjében először állt a Washington–Humboldt-emlékkő. Ezúton is köszönöm Horváth Ferenc váci levéltárigazgatónak a villa meghatározásában nyújtott segítségét.

8 Tragor Ignác: Vác története 1848–49-ben. Vác, 1908. 324.

*lék mintája.*⁹ Elmondhatjuk tehát, hogy az ismertett emlékmű első említései kimondottan Humboldt nevéhez fűződnek.

Múzeumkerti elhelyezésére valószínűleg a kiegyezés utáni időkhöz várnunk kellett. 1869 után már az a Pulszky Ferenc (1814–1897) igazgatta a nemzet múzeumát, aki az 1830-as évektől barátja és a reformellenzékben harcostársa volt Kubinyi Ferencnek és az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban is tevékeny szerepet játszott.

Az egyszerű emlékkő később teljesen elfeledve állt a kertben, mígnem 1933-ban a *Budapesti Hírlap* hasábjain Gyarmathy Sándor, a Magyar Rádió első rendezője (Gy. S. monogrammal) *Ismeretlen Washington-emlék* címmel nem írt róla egy figyelemfelhívó cikket, indítványozva rendbetételét is.¹⁰ Ez, a magántulajdonban fellelt korabeli fotókat szemügyre véve, meg is történhetett.¹¹ Ezt követően azonban újra feledésbe merült, amit az is segített, hogy az utóbbi évtizedekben bokrok és tisztafák takarták el. Ennek vetett véget a 2018–2019-ben lezajlott történetikert-rekonstrukció, amely a környezetét kitisztítva biztosította láthatóságát.¹² A park külső sétányának visszaállításával az eredeti helyén meg hagyott egyszerű emlékmű immár nem „láthatatlan” többé.

A múzeumkerti Washington–Humboldt-emlékkő tehát, amilyen jelentéktelennek tűnik, olyan jelentős: egyrészt első ismert és fennmaradt emlékjele kokárdás forradalmunknak, másrészt George Washingtonnak és Alexander von Humboldtnak is első magyarországi emlékműve. A világhírű természettudósnak mellesleg az egyetlen (míg Washingtonnak nem, hiszen 1906-ban egészalakos szobrot kapott a Városligetben) hazai emlékhelye ez, de hogy igazán azzá váljon, ahhoz megemlékezések, ünnepi alkalmak kellenek. Idén szeptemberben erre jó alkalmat nyújthat Humboldt születésének 250. évfordulója.

A sokak számára szobortalapzatnak tűnő emlékkő 1949 körül (Az eredeti fotó Tasnádi Andrásné Böhöm Edit tulajdonában)

Debreczeni-Droppán Béla

9 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. Augusztus 28-tól September 2-ig Pozsonyban tartott XI. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerk.: *Kanka Károly* és *Rómer Flóris*. Pozsony, 1866. 262. A nagygyűlésen ki volt még állítva Ligeti Antal olajfestménye a Humboldtról elnevezett ipolytarnóci megkövült fáról (uo. 263.). Ezúton mondok köszönetet Szentmártoni Szabó Géának, hogy felhívta a figyelmemet erre.

10 Gy. S.: *Ismeretlen Washington emlék* Budapest. *Budapesti Hírlap* 53. évf. 1933. szept. 24. 217. sz. 4.

11 Tasnádi Andrásné Böhöm Edit, Budapest Baross utcai lakos bocsátotta rendelkezésemre azokat a fotókat, amelyen Katalin húga még kisgyermekként (1949 körül) szerepel az emlékkövön állva és ülve.

12 E sorok írója 2016-ban az *ujkor.hu* történelmi portálon hívta fel újra a figyelmet az elfeledett emlékműre, először bemutatva annak történetét és jelentőségét: <http://ujkor.hu/content/1848-marcus-15-ismeretlen-emlekmuve>